

ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΑΡΔΑΜΗ: ΜΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗ

Στα φφ. 292-293ν του χειρογράφου αρ. 157 της Μονής Παναγίας Καμαριωτίσσης της Χάλκης¹ παραδίδονται πέντε επιστολές (η τελευταία κολοβή),² οι οποίες αποδίδονται σύμφωνα με τον τίτλο τους³ στον Γρηγόριο Καρδάμη,⁴ ηγούμενο της Μονής Βατοπεδίου του Αγίου Όρους.⁵

Για τον συντάκτη των επιστολών ελάχιστα στοιχεία μάς είναι γνωστά. Ο Trapp τον ταυτίζει με τον ιερομόναχο και ηγούμενο της Μονής Βατοπεδίου Γρηγόριο⁶ που μνημονεύεται σε ένα πρόσταγμα του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου του έτους 1315.⁷ Ο Καρδάμης μάς είναι ακόμη γνωστός με την ιδιότητα του μοναχού από το σημείωμα ενός χειρογράφου ιατρικού περιεχομένου, του οποίου υπήρξε κάτοχος,⁸ καθώς

Για χρήσιμες υποδείξεις και παρατηρήσεις ευχαριστώ τους αναπληρωτές καθηγητές κκ. Ι. Πολέμη και Αιμ. Μαυρουδή, και για την αποστολή φωτοτυπίας της πρώτης έκδοσης των επιστολών τον δρ. M. Grünbart.

1. Βλ. Ε. Τσακόπουλος, *Περιγραφικός κατάλογος των χειρογράφων της βιβλιοθήκης του Οικουμενικού Πατριαρχείου: Ι. Τμήμα χειρογράφων Παναγίας Καμαριωτίσσης*, Κωνσταντινούπολη 1953-1956, σ. 217. Το χειρόγραφο είναι ένας σύμμικτος κώδικας που χρονολογείται στα μέσα του 14ου αι. και περιέχει εκτός των άλλων και αυτόγραφες, πιθανόν, επιστολές του Νικολάου Καβάσιλα, βλ. P. Enepekides, «Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas», *BZ* 46 (1953) 18-46, κυρίως σσ. 20 (και σημ. 6), 21.

2. Οι επιστολές εκδόθηκαν το 1874 στην Κωνσταντινούπολη (βλ. Δ. Ευελπίδης, «ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μοναχοῦ Γρηγορίου Καρδάμη, ἡγουμένου τῆς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου», *Σπαρτίον ἔντριτον*, Κωνσταντινούπολη 1874, σσ. 220-229). Σε αρκετά σημεία της δυσέυρετης αυτής έκδοσης παρατηρούνται λάθη στην ανάγνωση του χειρογράφου και περιττές διορθώσεις του εκδότη, γεγονός που σε συνδυασμό με την προβληματική στίξη καθιστά αναγκαία μια νέα κριτική έκδοση των επιστολών.

3. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μοναχοῦ Γρηγορίου, ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, τοῦ Καρδάμη.

4. Βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 1-12, erstellt von E. Trapp unter Mitarbeit von R. Walther und H.-V. Beyer (u.a.), Βιέννη 1976-1996, αρ. 11185.

5. Βλ. σχετικά Θεόφιλος, ηγούμενος της Μονής Βατοπεδίου, «Χρονικὸν περὶ τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς Βατοπαιδίου Ἁγίου Ὁρους», *Μακεδονικά* 12 (1972) 71-122 (κυρίως σ. 112).

6. Βλ. E. Trapp, «Probleme der Prosopographie der Palaiologenzeit», *JÖB* 27 (1978) 181-201 (για τον Καρδάμη στη σ. 191).

7. Βλ. J. Lefort, *Actes d'Esphigménou* [Archives de l' Athos VI], Παρίσι 1973, σ. 82. Ο Trapp, ό.π. (σημ. 6), υποστηρίζει ότι πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ του Γρηγορίου Καρδάμη και του Γρηγορίου που μαρτυρείται ως ηγούμενος της Μονής Βατοπεδίου μετά το 1329.

8. Πρόκειται για τον κώδικα Ω 71 (1881) της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους που περιλαμβάνει έργα του Γαληνού. Τα σημειώματα βρίσκονται στο κάτω περιθώριο των φφ. 3 και 4 αντίστοιχα και σήμερα είναι ενμέρει σβησμένα· φ. 3: Τοῦτο τὸ βιβλίον ἀρχεῖο μοναχοῦ Γρηγορίου τοῦ Καρδάμη· οἱ οὖν ἐντυγχάνοντες τούτω, εὐχεσθε [...] τον

και από τον τίτλο της συλλογής των επιστολών του χειρογράφου της Παναγίας Καμαριωτίσσης,⁹ ενώ με αυτήν του ιερομονάχου από τον τίτλο δύο επιγραμμάτων στους τέσσερις ευαγγελιστές που παραδίδονται με το όνομά του στο φ. 187 του κώδικα Μονής Μεγίστης Λαύρας E 117 (579) που χρονολογείται το 1324.¹⁰

Η επιγραφή *ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μοναχοῦ Γρηγορίου Καρδάμη ...* δηλώνει επιλογή συγκεκριμένου αριθμού επιστολών από μία, προφανώς, ευρύτερη συλλογή του συγγραφέα.

Οι γλωσσικές επιλογές και το ύφος των επιστολών δείχνουν άνθρωπο με ρητορική και κλασική παιδεία. Στην παιδεία του και γενικότερα στην αγωγή που έλαβε αναφέρεται ο Καρδάμης έμμεσα στη δεύτερη επιστολή του.¹¹ Όπως όμως πολλοί σύγχρονοί του έτσι και ο Καρδάμης υποκύπτει στη συμβατικότητα του είδους και στους ρητορικούς κανόνες που το διέπουν.¹²

[...] του παρακαλώ, και φ. 4: βιβλίον γρηγορίου [μοναχοῦ] τοῦ καρδάμη. Βλ. επίσης Σπυριδών Λαυριώτης – Σ. Ευστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας* (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει), Κέμπριτζ 1925, σ. 342 (στο εξής: Λαυριώτης – Ευστρατιάδης).

9. Βλ. σημ. 3.

10. Βλ. φ. 187: *Στίχοι ἱερομονάχου γρηγορίου τοῦ καρδάμη*. Το έτος 1624 που σημειώνεται ως χρονολογία του χειρογράφου στον κατάλογο (Λαυριώτης – Ευστρατιάδης, ό.π., σ. 86) είναι προφανώς λανθασμένη. Τα επιγράμματα, δύο τετράστιχα σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο στίχο, παραδίδονται ανώνυμα και σε άλλα χειρόγραφα, όπως στο φ. 2ν του χφ Λαύρας Γ 30 (270) του 14ου αι. (βλ. Λαυριώτης – Ευστρατιάδης, ό.π., σ. 35). Επιπλέον το πρώτο παραδίδεται και στο φ. 98 του κώδικα Ιβήρων 90 (968) του 16ου αι. (βλ. Π. Σωτηροῦδης, *Ἱερά Μονή Ἰβήρων. Κατάλογος ἐλληνικῶν χειρογράφων*, τ. 1 (1-100), Ἅγιον Ὄρος 1998, σ. 177), ενώ το δεύτερο – επίσης ανώνυμα – σε μία συλλογή επιγραμμάτων και μάλιστα αντιγραμμένο δύο φορές στο χειρόγραφο 84 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς του 14ου αι., στα φφ. 54ν και 56ν (βλ. Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς», *Νέος Ἐλληνομνήμων* 4 (1907) 234-235). Βλ. ακόμη C. Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes III*, Λιψία 1909, 1163. Για τα επιγράμματα βλ. ακόμη Trapp, ό.π. (σημ. 6), 191 σημ. 74, και I. Vassis, *Initia carminum byzantinorum* [Supplementa Byzantina 8], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2005, σσ. 297 (Ἡδεῖς ποταμούς τέτταρας ὦδε βλέπων) και 56 (Ἀνθρωπικὸν πρόσωπον Ματθαῖος φέρει).

11. Η επιστολή (βλ. παρακάτω σ. 267) αναφέρεται μεταξύ άλλων στον θάνατο του πατέρα του και στους κόπους του για την ανατροφή των παιδιών του· βλ. στ. 20-23: *Πῶς εἰς λήθην ἔλθω τῶν πολλῶν πόνων, ὧν ὑπὲρ ἡμῶν ὑπέστη σώφρονο χάριν διαγωγῆς, τῆς περὶ τῶν λόγων σπουδῆς, τῆς κατὰ τὸ ἦθος ἐπιμελείας, ὧν ἡμᾶς ἐμφορηθῆναι ἠπείγετο;*

12. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία των Βυζαντινῶν*, Α', μτφρ. Α. Γ. Μπενάκη - I. Β. Αναστασίου - Γ. Χ. Μακρῆς, Αθήνα ²1991, σ. 315. Βλ. σχετικά G. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaiologus* [CFHB 8], Ουάσινγκτον 1977, σ. xix, όπου οι βυζαντινές επιστολές ταυτίζονται στη χρήση και τη γλώσσα τους με τις σημερινές τυποποιημένες ευχετήριες κάρτες, G. Dennis, «Byzantine Letter Writing : A Positiv View», *Tenth Annual Byzantine Studies Conference Abstracts of Papers*, Cincinnati, OH, November 1984, σ. 10, όπου ανασκευάζεται η προηγούμενη άποψη, καθώς και G. Dennis, «The Byzantines as revealed in their Letters», *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo, N. Y. 1988, σσ. 155-165.

Από τους τέσσερις αποδέκτες των επιστολών¹³ μόνο ο ένας ταυτίζεται με βεβαιότητα με συγκεκριμένο και γνωστό πρόσωπο. Πρόκειται για τον παρακοιμώμενο Ιωάννη Χούμνο,¹⁴ γιο του Νικηφόρου Χούμνου,¹⁵ ο οποίος ταυτίζεται με βάση το αξίωμα (*ἐπὶ τοῦ κανικλείου*) με το οποίο αναφέρεται. Από το περιεχόμενο και το ύφος της επιστολής προκύπτει ότι ο Καρδάμης διατηρούσε φιλική σχέση με την οικογένεια του Νικηφόρου Χούμνου για αρκετά χρόνια, καθώς είχε συναντήσει τον Ιωάννη στην παιδική του ηλικία και είχε την ευκαιρία να διακρίνει τα στοιχεία του χαρακτήρα του που προοιωνιζόταν μια εξαιρετική εξέλιξη, την οποία και διαπιστώνει από τις πράξεις και τα γραπτά κείμενά του τώρα που έχει ήδη ενηλικιωθεί.¹⁶

Η πρώτη αυτή συνάντηση του Καρδάμη με τον Ιωάννη Χούμνο πραγματοποιήθηκε πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη, όπου ζούσε ο Ιωάννης, μάλλον γύρω στα 1300, εφόσον η γέννησή του Ιωάννη τοποθετείται πιθανότατα πριν από το 1290.¹⁷ Κατά τη συνάντηση αυτή ο Καρδάμης θα πρέπει να ήταν ήδη ενήλικας, έτσι ώστε να είναι σε θέση να εκτιμήσει τη συμπεριφορά του νεαρού Χούμνου και να κάνει διαπιστώσεις για την εξέλιξή του. Αυτό σημαίνει ότι ο Καρδάμης θα ήταν τουλάχιστον δέκα χρόνια μεγαλύτερος από τον Ιωάννη Χούμνο, γεγονός που μας οδηγεί να τοποθετήσουμε την ημερομηνία γέννησής του με αρκετή πιθανότητα πριν από το 1280. Το μεγάλο διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στην πρώτη συνάντηση του Καρδάμη με τον Ιωάννη Χούμνο και τη μεταγενέστερη αλληλογραφία τους οφείλεται πιθανόν στο γεγονός ότι ο Γρηγόριος Καρδάμης εγκατέλειψε την πρωτεύουσα για να γίνει μοναχός.

Στην επιστολή ο Καρδάμης επαινεί με ιδιαίτερη θέρμη τον αποδέκτη της επιστολής του και εκφράζει τη χαρά του που είχε την τύχη να συναναστραφεί μαζί του και να γνωρίσει τις ιδιαίτερες αρετές του: γλωσσικές

13. Η δεύτερη και η πέμπτη επιστολή απευθύνονται σε κάποιον Θεοδώρητο (βλ. σχετικά στη συνέχεια) που προφανώς είναι το ίδιο πρόσωπο.

14. Για τον Ιωάννη Χούμνο βλ. *PLP* αρ. 30961 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Για τα αξιώματα του παρακοιμώμενου τοῦ κοιτῶνος και του παρακοιμώμενου τῆς σφενδόνης βλ. J. Verreux, *Pseudo-Kodinos. Traité des offices*, Παρίσι 1966, σσ. 176.6-14, 186.11-12 και 175.23-176.5, 12-13. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Χούμνος ίσως είχε κάποια δικαστικά καθήκοντα, όπως πιθανόν μπορούμε να υποθέσουμε από τη φράση (επιστ. 1, στ. 9-13) ἦν ἰδεῖν σου ... καὶ πράξεις οὐκ ἀγεννεῖς ἐπικοσμούσας ... δικάζειν δὲ πρὸς ἀλήθειαν, κατόπιν σοι Μίνως ἐκεῖνος καὶ ὁ Ραδάμανθως.

15. Για τον Νικηφόρο Χούμνο βλ. *PLP* αρ. 30954 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

16. Βλ. στ. 1-5: Ὅτε, πάντων ἐμοὶ ποθεινότατε, καὶ παιδικῇ σοὶ τῇ ἡλικίᾳ συνέτυχον, ὡς μὴ κατὰ παῖδας ὀρωμένῳ γε τότε, μηδὲ νεαροῖς ἀγομένῳ τοῖς ἤθεσι, πολλῇ δὲ σου τῆς ψυχῆς κατεκέχυτο χάρις μνηστευομένη σοὶ τὸν ἐσύστερον ἄνδρα, οἷος μὲν ἂν γένοιτο συνετός, οἷος δὲ σταθιρός, οἷος δὲ πᾶσιν ἡδύς τε καὶ ἀγαπώμενος.

17. Η αδελφή του, Ευρήνη Χούμναινα (βλ. *PLP* αρ. 30936), γεννήθηκε το 1291.

και στρατηγικές ικανότητες, αγάπη του για την αλήθεια και τη δικαιοσύνη.¹⁸

Βασικά στοιχεία για τη χρονολόγηση της επιστολής προσφέρει ο τίτλος της: Η αναφορά στον Νικηφόρο Χούμνο ως *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* καθορίζει με βεβαιότητα τον *terminus ante quem* για τη σύνταξη της επιστολής που συμπίπτει με το έτος θανάτου του Νικηφόρου, δηλ. το 1327, ενώ ως *terminus post quem* μπορεί να θεωρηθεί το νωρίτερο το 1307, έτος από το οποίο ο Ιωάννης Χούμνος αρχίζει να αναφέρεται με το αξίωμα του *παρακοιμωμένου*. Με δεδομένο ότι ο Ιωάννης Χούμνος αλληλογραφεί με άλλους βυζαντινούς λογίους κατά τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 14ου αι., η επιστολή αυτή, όπως ίσως και οι υπόλοιπες του Γρηγορίου Καρδάμη, οι οποίες δεν παρέχουν εσωτερικά στοιχεία για τη χρονολόγησή τους, θα πρέπει πιθανόν να τοποθετηθούν στο ίδιο χρονικό διάστημα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται ίσως και από το γεγονός ότι ο Γρηγόριος Καρδάμης, ο οποίος αναφέρεται ως ηγούμενος της Μονής Βατοπεδίου, αναλαμβάνει το αξίωμα αυτό πιθανόν γύρω στο 1315 και το διατηρεί ίσως μέχρι το 1323/4.¹⁹ Φυσικά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ότι η σύνταξη των επιστολών ενδέχεται να μη σχετίζεται χρονολογικά άμεσα με το εκκλησιαστικό αξίωμα του επιστολογράφου, με το οποίο αναφέρεται στην επιγραφή του χειρογράφου Παναγίας Καμαριωτίσσης 157 που είναι μεταγενέστερο.

Αποδέκτης της δεύτερης και της πέμπτης επιστολής, από την οποία σώζεται μόνο η αρχή, είναι ο νεότερος αδελφός – όπως προκύπτει από τη δεύτερη επιστολή – του Γρηγορίου Καρδάμη, Θεοδώρητος,²⁰ που ήταν και αυτός μοναχός.²¹

18. Για τις αρετές του Ιωάννη βλ. την άποψη του πατέρα του, έτσι όπως διατυπώνεται στη διαθήκη του, J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Παρίσι 1857-1866, τ. 140, στ. 1488: *Σὺ δέ μοι υἱέων ὁ πρῶτος, τὸ ἔμὸν ἐντρέφημα καὶ καλλώπισμα, ὁ τῆς ἐμῆς καυχήσεως λαμπρὸς στέφανος, ἡ γλυκεῖα καὶ κατάκρως θέλγουσα ἐρατεινὴ ὄψις, καὶ τῆς ἐμῆς ὄλης ψυχῆς, καρδίας ὄλης, στοργαῖς ἀρόηκτοις εἰς βάθος ἐφικνουμένη, σκόπει μοι καὶ μακρόθεν καὶ ἐκ τῶν νῦν τίς ἂν καὶ μετ' ἐμὲ γένοιτο καὶ ὅσος· καὶ κατωτέρω· ἀπαντήσοι δέ σοι καὶ γῆρας βαθὺ καὶ πῖον, ὡς καὶ νοῦς κατὰ τὰς εὐχὰς ἡμῶν ἀπήντησε βαθὺς καὶ πολὺς παντὸς προανακύψας τοῦ τῷ χρόνῳ προσήκοντος, καὶ πρεσβευτικὴν σύνεσιν ἐν νεαζούσῃ θείῃ καρδίᾳ καὶ γηραιοῦς λογισμούς. Παρόμοιο εγκώμιο των αρετῶν του Ιωάννη Χούμνου περιλαμβάνει και ο Ματθαῖος Εφέσου στον επιτάφιο λόγο του (βλ. A. Sideras, 25 *Unedierte byzantinische Grabreden* [Κλασικά Γράμματα 5], Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 271-278).*

19. Βλ. *PLP* αρ. 11185.

20. Ο Θεοδώρητος (βλ. *PLP* αρ. 7337) δεν ταυτίζεται με κανένα από τα γνωστά από άλλες πηγές πρόσωπα που έχουν το ίδιο όνομα. Ότι πρόκειται για τον νεότερο αδελφό του Καρδάμη μπορούμε να το συμπεράνουμε από τη φράση: *τῶν νεαρῶν σοι καὶ τρυφερῶν σαρκῶν* της δεύτερης επιστολής (βλ. στ. 4-5).

21. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί η προσφώνηση *πατέρων ἄριστε* στην επιστ. 5, στ. 1 που απευθύνεται προς τον αδελφό του.

Στη δεύτερη επιστολή ο επιστολογράφος εκφράζει αρχικά τη λύπη του για την ασθένεια του αποδέκτη,²² την οποία πληροφορήθηκε από κάποιον μοναχό, και εκδηλώνει τη συμπόνια και την επιθυμία του να βρεθεί κοντά του και να του συμπαρασταθεί. Στη συνέχεια αναφέρεται στο θάνατο του πατέρα τους τονίζοντας τη μεγάλη θλίψη του για το γεγονός και παράλληλα τις πολλές αρετές του θανόντος που καθιστούν την απώλειά του ακόμα πιο οδυνηρή.²³

Στη σωζόμενη αρχή της πέμπτης επιστολής ο Γρηγόριος Καρδάμης εκφράζει – με τρόπο καθαρά τυπικό για τη βυζαντινή επιστολογραφία – τη δυσαρέσκεία του προς τον αποδέκτη, ο οποίος καθυστέρησε να του γράψει.²⁴

Από τις άλλες δύο επιστολές, η μία (επιστ. 3) απευθύνεται σε κάποιον Παύλο,²⁵ ενώ η άλλη (επιστ. 4) σε κάποιον Ιωσήφ²⁶ που ήθελε να μονάσει στον Άθωνα. Δυστυχώς όμως και οι δύο επιστολές δεν προσφέρουν κάποιο στοιχείο που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για την ταύτιση είτε των αποδεκτών είτε των συνθηκών κάτω από τις οποίες συντάχθηκαν.

Κοινό, πάντως, χαρακτηριστικό των τεσσάρων πρώτων επιστολών²⁷ αποτελεί η έλλειψη οποιουδήποτε επιλόγου, γεγονός που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η επιγραφή *ἐκ τῶν ἐπιστολῶν* ... πιθανόν δεν δηλώνει μόνο την επιλογή συγκεκριμένου αριθμού επιστολών από μια ευρύτερη συλλογή, αλλά και την επιλογή αποκλειστικά τμημάτων των επιστολών.

Η έκδοση που ακολουθεί βασίζεται στο μοναδικό χειρόγραφο που παραδίδει τις επιστολές, στον κώδικα Μονής Παναγίας Καμαριωτίσσης 157 (A). Στο κείμενο διατηρούνται ορισμένοι τύποι που αποκλίνουν από

22. Ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται στην ασθένεια δείχνει έναν άνθρωπο που είναι σχετικά καλός γνώστης ιατρικών θεμάτων, γεγονός που θα μπορούσε να συσχετισθεί ίσως με το ότι, όπως γνωρίζουμε και προαναφέρθηκε, ο Γρηγόριος είχε στην κατοχή του και ένα χειρόγραφο ιατρικού περιεχομένου, βλ. σημ. 8.

23. Πρόκειται πιθανότατα για τον θετό ή πνευματικό και όχι τον σαρκικό πατέρα των δύο αδελφών, για κάποιον δηλαδή που ανέλαβε την ανατροφή τους μετά τον θάνατο του πατέρα τους, όπως προκύπτει από τους στ. 17-20 της επιστ. 2: *τέθνηκεν ὁ πατήρ, τὸ γλυκὸ τοῖς παισὶ καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα, τὸ κοινὸν ἡμῶν ἐντρύφημα, τὸ τῆς ὀρφανίας προκάλυμμα, εἰκόνα σώζων τοῦ προτέρου πατρὸς καὶ συνάγων εἰς ἓν ἡμᾶς τῆ τοῦ γένους ἐγγύτητι.*

22. Για το μοτίβο του «τεμπέλη» αλληλογράφου στη βυζαντινή επιστολογραφία, βλ. Hunger, *ό.π.*, σ. 333.

23. Βλ. *PLP* αρ. 22086.

24. Βλ. *PLP* αρ. 8961 και επίσης Trapp, *ό.π.* (σημ. 6), 191 και σημ. 76, ο οποίος τον ταυτίζει με τον Ιωσήφ Ρακενδύτη (*PLP* αρ. 9078). Στην περίπτωση που η ταύτιση είναι ορθή, η επιστολή θα μπορούσε πιθανόν να χρονολογηθεί το 1323 ή το 1324, εποχή κατά την οποία ο Ιωσήφ Ρακενδύτης εγκαταλείπει την Κωνσταντινούπολη μετά από μακροχρόνια παραμονή εκεί και εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη.

27. Από την επιστ. 5 σώζεται μόνο η αρχή.

την κλασική γραμματική (π.χ. οι τύποι *ἐπαρᾶσαι* και *ἀνακτᾶσαι* για το β' ενικό του ενεστώτα της μέσης φωνής και η χρήση του αρσενικού αντί του θηλυκού γένους της μετοχής στη φράση *ἐπισυμβάντων πληγῶν*), ενώ ακολουθείται η ἐγκλιση τόνου του χειρογράφου. Στο κριτικό υπόμνημα σημειώνονται, εκτός από τα λάθη του χειρογράφου (A) που διορθώνονται, και τα λάθη της πρώτης έκδοσης (ed.).

Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μοναχοῦ Γρηγορίου,
ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, τοῦ Καρδάμη

1. Πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου, τὸν παρακοιμώμενον κῦρ
Ἰωάννην τὸν Χοῦμνον

Ὅτε πάντων ἐμοὶ ποθεινότατε, καὶ παιδικῇ σοὶ τῇ ἡλικίᾳ συνέτυχον, ὡς
μὴ κατὰ παιῖδας ὀρμωμένῳ γε τότε, μηδὲ νεαροῖς ἀγομένῳ τοῖς ἤθεσι,
πολλὴ δὲ σοὺ τῆς ψυχῆς κατεκέχυτο χάρις μνηστευομένη σοὶ τὸν ἐσύ-
στερον ἄνδρα, οἷος μὲν ἂν γένοιτο συνετός, οἷος δὲ σταθηρός, οἷος δὲ πᾶ-
5 σιν ἡδύς τε καὶ ἀγαπώμενος. Ὅτε δὲ σοὶ μετὰ πολὺν τὸν χρόνον ἤλθον
πρὸς λόγους, τὸ σκιαγραφεῖν ὡσπερ ἀφείς, εἰκόνας ὅλης ἐνεφορήθην
ἀκριβείαν, κρᾶμα τι σῶν ἡθῶν ἀποστιλβούσης ἡδύ τε καὶ χαρίεν, πῆ μὲν
προβαλλομένης τὸν ἐξ ἀσκήσεως λόγον, σοφιστικόν τε καὶ ἔντεχνον, πῆ
δὲ τὸν φυσικὸν πολλῶ τοῦ παιδευτικοῦ προτιμότερον, ἦν ἰδεῖν σοὺ τῇ
10 μεγαλοπρεπείᾳ τῶν λόγων καὶ πράξεις οὐκ ἀγενεῖς ἐπικοσμούσας τὴν
ἐκ τοῦ λέγειν σοὶ δύναμιν, καὶ στρατηγικωτάτοις μὲν ἐμπρέπειν σε τοῖς
ὕψωμασι, δικάζειν δὲ πρὸς ἀλήθειαν, κατόπιν σοὶ Μίνως ἐκεῖνος καὶ ὁ
Ραδάμανθυς. Εἰ δὲ καὶ πτωχοῖς ἐπαρᾶσαι καὶ ἀνακτᾶσαι τὴν ἔνδειαν,
αὐτοὶ παρόντες αὐτοὶ καὶ λεγέτωσαν πλείστην ὄσσην ἐκ τῆς προτέρας
15 κατηφείας ἐπιγενομένην αὐτοῖς τὴν λαμπρότητα. Τοιούτοις σοὺ τοῖς ἀγα-
θοῖς ἐντυχὼν ἐμακάρισα μὲν ἐμαυτὸν ὡς μὴ διαμαρτόντα τῆς ἐκβάσεως,
ἐθέμην δὲ καὶ τὸ σὸν μεγαλοφυὲς τῇ μοίρᾳ τῶν εὐδαιμόνων, οἷς μέγα τὲ
καὶ σπουδαῖον τὸ μετὰ τῆς ὠδὲ περιφανείας καὶ τῆς ἐκεῖσε κληρουχίας
τυχεῖν, ἦνπερ τέλος οὐδὲν ἢ λύπη τίς καὶ φροντὶς διαδέχεται.

7 ἡδύ τε καὶ χαρίεν] cf. Synesius, *Dion* 12, 37 Terzaghi; Mich. Psel., *Vita s. Auxentii*,
254 Fischer; Niceph. Chumnus, *Epist.* 33, 12 (= Boissonade, *Anecdota nova*, Paris
1844, p. 40) 12-13 Μίνως ἐκεῖνος καὶ ὁ Ραδάμανθυς] cf. Diog. Laer., *Vitae philos.*
1, 112. 3

tit. κῦρ A: κυρὸν ed. 1 [συνέτυχον] ed. post συνέτυχον 2 τότε om. ed. 7 κρά-
μα A 7 χάριεν ed. 10 ἀγενεῖς ed. 11 ἐκπρέπειν ed.

2. Θεοδωρήτω

Οὐδὲν ἤττον τῶν διὰ μοχθηρίαν χυμοῦ ἐπισυμβάντων σοι πληγῶν ἐν ὄλω
 τῷ σώματι τῇ περὶ τούτων ἀγγελίᾳ ὁ παρῶν ὤδε μοναχὸς καὶ ἡμᾶς
 ἐτραυματίσε, πρᾶγμα οὕτω βαρὺ καὶ δυσίατον ἐξειπῶν σφοδρὰν καὶ
 5 καὶ τρυφερῶν σαρκῶν ἄχρις ὀστέων κατακρατοῦν. Ἐπεσθαι δὲ πάντως
 δι' ἔνδειαν τοῦ ὑγροῦ ἀγρυπνίαν ὁμοῦ καὶ σιτίων ἀποστροφῆν, τῆς ζω-
 τικῆς οἰονεὶ δυνάμεως κατασβενημένης τῇ τῶν ὀργάνων νεκρότητι. Πρὸς
 ταῦτα (πῶς δοκεῖς;) συναλγεῖν εἰκὸς ἐμὲ καὶ συνδιατίθεσθαι, ἀρίστης σοι
 καὶ ἀγαθῆς φύσεως μεταποιηθείσης ἀθρόον οὕτω πρὸς ἕξιν νοσερὰν καὶ
 10 ἐπώδυνον. Ἐβουλόμην τῇ τῆς ἀγάπης ἐγγύτητι αὐτοῦ που παρεῖναι κοι-
 νωνεῖν σοι τοῦ βάρους καὶ τῆς ὀδύνης συνεπαισθάνεσθαι· πῆ μὲν ποτὸν
 ἤδιστον σοι κιρνῶν καὶ πίνειν καταναγκάζων, ἴν' εὐκατάφορος πρὸς
 ὕπνον τάχα ὀφθῆ καὶ διεγείρης τὴν ὄρεξιν, πῆ δέ σου τὰ τραύματα κατα-
 ψῶν, ὡς ἰδίων καὶ ἡμετέρων τῶν σῶν ἀντεχόμενος. Ἄλλὰ τί πάθω; Οὐπω
 15 τῶν σῶν φροντίδων ἀπαλλαγείς, οὐδὲ τῆς σφοδρᾶς ἀθυμίας μικρὸν ὑπεν-
 δούς, αὐτίκα μοι τῆς προτέρας πληγῆς, ὡς οὐκ ὄφελον, ἰσχυροτέρα
 προσέπεσεν, ὅτι τέθηκεν ὁ πατήρ, τὸ γλυκὸ τοῖς παισὶ καὶ πρᾶγμα καὶ
 ὄνομα, τὸ κοινὸν ἡμῶν ἐντρύφημα, τὸ τῆς ὀρφανίας προκάλυμμα, εἰκόνα
 σώζων τοῦ προτέρου πατρὸς καὶ συνάγων εἰς ἓν ἡμᾶς τῇ τοῦ γένους
 20 ἐγγύτητι. ὦ, πῶς ὑποίσω τὴν μακρὰν ἐκείνου διάστασιν; πῶς εἰς λήθην
 ἔλθω τῶν πολλῶν πόνων, ὧν ὑπὲρ ἡμῶν ὑπέστη σώφρονος χάριν διαγω-
 γῆς, τῆς περὶ τῶν λόγων σπουδῆς, τῆς κατὰ τὸ ἦθος ἐπιμελείας, ὧν ἡμᾶς
 ἐμφορηθῆναι ἠπεύγετο; Εἰ δὲ βούλει καὶ τὰς μακρὰς περιόδους εἰπεῖν,
 σπλάγχων καὶ συγγενείας πείθων καταφρονεῖν, οὕτω δεῆσαν ὡς ἂν προ-
 25 σοίσει πανταχόθεν τὸ χρήσιμον, τὰς τε προσούσας πάλιν ἐκείνῳ πολλὰς
 ἀρετάς, τὸ συμπαθὲς καὶ φιλόξενον, εἰρηνικὸν τε καὶ ἀμνησίκακον, ταῦτα
 δὴ μοι καὶ τὰ τοιαῦτα οὐκ ἀνεκτὴν τὴν ἐκείνου ποιεῖ τελευτήν. Τέως δ'
 ἐκεῖνα, φίλη μοι κεφαλῆ, γράφον καὶ παρακάλεσον, ἀλγοῦντι καὶ βαρυνο-
 μένῳ τῷ ἀδελφῷ, περὶ τε τῶν σῶν καὶ τῆς σῆς ἀσθενίας, εἴτα καὶ περὶ
 30 τοῦ κοινοῦ πατρός, πῶς τῶν τῷδε μετέστη καὶ τίσιν ἐφοδίους ἐχρήσατο·
 τέλος ὅτι καὶ τὴν πολυπενθῆ μητέρα παραμυθησόμενος ἦκες, ἵνα μὴ τῇ
 ἀμέτρῳ λύπῃ πρὸς ἅπαν κατεργασθῆ, τακεροῦ καὶ ἀδρανοῦς οὕτω λα-
 χοῦσα τοῦ σώματος, καὶ πρὸς τοιαύτην μεταβολὴν ἀντέχειν οὐ δυναμένη,
 καὶ ὅσον τὸ ἐπὶ σοὶ τὴν συμφορὰν ἐξομάλισον.

1 μοχθηρίαν χυμοῦ] cf. *Gal., De loc. aff.* 6, 3 [VIII 393, 14–15 K.]; *Gal., Meth. med.* 13, 21 [X 930, 4 K.]; *Gal., Ther. ad Glauc.* 1, 15 [XI 48, 14–15 K.]; *Steph. Phil. et Med., Comm. in Gal. libr. ap. ad Glauc.*, I, 329. 30–32 Dietz; *Joh. Phil., In Arist. libros De anima com.*, CAG 15, 404. 19; *Suda* 207, 15 Adler 5 κατακρατοῦν] cf. *Theoph. Protospath. De febr. diff.* 34, *Hipp. (ex. Lugd.)* 60 [II 289, 19 Oder-

Hoppe] 6 ἔνδειαν ὑγροῦ] cf. Arist., *De gen. animal.* 782b 28.; Arist. *Probl.* 874b 19 6 σιτίων ἀποστροφῆν] cf. Gal., *De cur. rat. per venae sect.* 4 [XI, 261. 7 K.]; Ps.-Gal., *De sign. ex urin.* 107 et 110 [p. 71 Moraux]; Paul. Aeg., *Epit. Med.*, 3, 37 [CMG IX/1, p. 225, 2]; Aet., *Libri med.* 9, 40 [p. 374, 20 Zervos]; Orib., *Libri ad Eunap.* 4, 117 [CMG VI/3, p. 491, 25] 6-7 ζωτικῆς δυνάμεως ... κατασβεννυμένης] cf. Pall., *De febr.* 18 [I 115, 15-16 Ideler]; Gal., *De temper.* 1, 2 [I 517, 16-17 K. = p. 6, 12-13 Helmreich] 11 τῆς ὀδύνης συνεπαισθάνεσθαι] cf. Gal., *De usu part.* 9, 11 [III 728, 3sq. K. = II 33, 9 sq. Helmreich]; Joh. Actuarius, *De spir. anim.*, 1, 13 [I 338, 14-17 Ideler]; Greg. Naz., *Contra Julianum*, PG, 35, 545. 9; Bas. Caes., *Ascet. Magnum*, PG 31, 968. 33 17-18 τὸ γλυκὸν ... ὄνομα] cf. Greg. Naz., *Epist.* 30, 2. 2; *In laudem Caesarii* 1, 1, 2; *De pace*, PG 32, 1132 18 κοινὸν ἐντρόφημα] cf. Greg. Naz., *In patrem tacentem*, PG 35, 940. 35 19-20 τῆ τοῦ γένους ἐγγύτητι] cf. Olymp., *Com. in Job*, 71, 17; cf. Matth. Blastares, *Collectio alphab.* Beta 8, 26

tit. Θεοδωρίτῳ A 4 σοι: σου ed. 5 κατακρατεῖν ed. 10 ἐπόδονον ed. 12 σοι om. ed. 13σου: σοι ed. 16 ὄφελον cod. 22 τοὺς λόγους ed. 30 ὤδε ed. 31 πολυπενθῆ: πολυπαθῆ ed. 34 ἐξομάλυνον ed.

3. Παύλω

[Ῥ]ς μηδὲ τὴν ἀρχὴν δίδως ἡμᾶς ὑπειληφέναι τοῖ ὤδε ἐνδημεῖν διὰ τὸ θέσθαι σου τὴν πρὸς ἡμᾶς ἐνδημίαν χρονίαν οὕτω καὶ ὑπερήμερον, καὶ δὴ τῶν παρ' ἑκατέρους ἡμῶν σπλάγγων μὴ συγχωρούντων ἡλλοτριωμένην εἶναι τοσοῦτον καὶ μακρὰν τὴν ἐκ γένους συνάφειαν· δὸς τοῖσιν τὸν
5 λόγον σοι τῆς ἀναβολῆς, ὡς μηδ' ἂν σου τῆς ὀρθῆς διαθέσεως καταψηφιζομένους ἴδῃς ἡμᾶς, ἀλλό τι δηλαδὴ παρὰ τοῦτό γε νοούντων ἡμῶν καὶ λεγόντων.

3 ἑκατέρους ἡμᾶς ed.

4. Ἰωσήφ

[Ο]ὐκ ἂν ποτε χρόνος ἡμῖν νομισθῆ τῆς ἀλλήλους ἀπειργῶν στοργῆς ὅτι μηδὲ τρεπτοῖς ὀμιλοῦμεν θεσμοῖς μυρίαν ἐν μυρίοις δεικνυμένην μεταβολῆν, θεὸς δ' ἡμῖν τὸν πόθον βραβεύει, οὕτινος ἀμοιρεῖ τῶν ὄντων οὐδέν· οἶδας πάντως τὸ αἰνιττόμενον ὅτι πάλαι μηδέπω γνωρίμοις οὔσιν ἐπῆλθεν
5 ἀλλήλοις ἡμῖν συγγενέσθαι, στείλασθαι τε πορείαν, δι' ἧς ἐνεφορήθημεν τῶν ἀγωγίμων τὰ κάλλιστα· καὶ δὴ πρὸς ἔργον αὐθις ἐκβαῖνον ὁρῶν ἀνθομολογοῦμαι Θεῷ καὶ πολλὰς ἀνενέγκω τὰς χάριτας, ὅτι μὴ τῶν αὐτῶν μαθημάτων μηδὲ τῶν κατὰ Θεὸν συνθηκῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ διατριβῶν, ὡς ὁρῶ, Θεοῦ διδόντος, ἀψώμεθα. Ὅτι γε ποθεῖς τὰ φίλα τῆς ἡσυχίας χωρία
10 καὶ ζητεῖς προσφιλοσοφῆσαι τῷ καθ' ἡμᾶς ὄρει, ἀνθελέσθαι τε τῆς ταπει-

15 νὰ καὶ κάτω βλεπούσης φιλοσοφίας τὴν ἀμείνω καὶ ὑψηλὴν, ὡς μηδεμοῦ
 συνόν σοι τὸ προσιστάμενον, καὶ μοναχοὶ πάντες οἱ καθ' ἡμᾶς τῇ γνώμῃ
 συντίθενται, μόνον εἰ τῷ τόπῳ τάχιον ἐπιστῆς ὅτι τὸ περιὸν τοῦ καθίσμα-
 τος τῶν ἐπ' ἀρετῇ γνωρίμων ἐπίφθονον τοῖς πολλοῖς, εἰς τάχος ὅτι μάλι-
 στα συντελοῦν ὅσοις ἂν ὁ νοῦς εὐψύχως θέῃ τοῖς ὑψηλοῖς.

6 τῶν ἀγωγίμων τὰ κάλλιστα] cf. Ignatius Diaconus, *Epistulae*, ep. 31, 14

1 νομισθεῖη ed. 1 ἀλλήλους: ἀλλήλων ed. 3 βραβεύσει ed. 9 ἀψόμεθα ed.
 13 τάχιον om. ed.

5. Θεοδωρήτω

Σφοδρὰν ἡμῖν προξενεῖς τὴν ὀδύνην μὴ γράφων, πατέρων ἄριστε, τῶν γε
 θεσμῶν φύσεώς τε καὶ συνηθείας μηδαμοῦ [...]

tit. Θεοδωρίτῳ Α.

Θεσσαλονίκη

ΗΛΙΑΣ ΤΑΞΙΔΗΣ

